

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

ISSN 2307-3179 (Print)

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 49-50

Київ - 2024

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

49-50'2024

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (*головний редактор*),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
О.В. Потильчак, В. Сукарев

**BULLETIN OF
AGRARIAN
HISTORY**

Editorial Board Members:

Zhurba M. (*Editor-in-chief*),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Potylchak O., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

49-50'2024

Scientific journal

УДК 94:63(100)

В 53

DOI: 10.31392/VAN-2024.49-50

Засновник:

– Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

*Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

Відповідно до наказу Міністерства освіти і
науки України № 894 від 10.10.2022 р. журнал
включено до Переліку наукових фахових
видань України (категорія «Б») з історичних
наук (спеціальність 032 історія та археологія)

Журнал індексується в міжнародній
наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
<https://agrarian-history.com.ua>

Адміністратор сайту:

С. Діхтяр

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (097) 130-91-96;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історичного факультету
УДУ імені Михайла Драгоманова
(протокол № 4 від 29.11.2024 р.)

Підп. до друку 23.12.2024

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різогр.

Ум. автор. арк.: 21,7

Наклад 50 прим.

Друк: ТОВ «ТВОРИ»

*Автори опублікованих матеріалів несуть повну
відповідальність за підбір, точність наведених фактів,
цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших
відомостей.*

ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО В ХРАМОВІЙ АРХІТЕКТУРІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ТА СЛОБОДЬСЬКОЇ УКРАЇНИ

Візер Світлана Олександрівна

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: s.o.vizer@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0006-2334-3788>

Похиль Світлана Сергіївна

студентка бакалаврату,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: 21if.s.pokhyl@std.npu.edu.ua

***Анотація.** У науковій розвідці аналізується процес формування особливостей українського бароко як унікального культурного явища XVII – XVIII ст. У дослідженні підкреслюється, що українське бароко стало результатом синтезу західноєвропейських барокових ідей із давньою руською культурною традицією. Ключовими факторами утвердження українського бароко стало утворення козацької держави із уставленням нового привілейованого стану – козацтва та перетворенням православної церкви на домінуючу духовну силу в суспільстві. Поширення барокових ідей привело до формування нового суспільного менталітету, в основі якого поряд з козацьким міфом лежали барокові світоглядні установки. Архітектура Лівобережжя та Слобожанщини стала прямим відображенням цього нового світосприйняття. Насамперед, йдеться про кам'яне храмове будівництво. Особлива увага приділяється новому типу церков – козацькому собору, який сформувався на основі поєднання традицій давньоруського дерев'яного храмубудування та втілення ідей бароко. Новозбудовані церковні споруди ставали не лише осередками духовного життя, а й репрезентували синтез української національної ідентичності з універсальними бароковими тенденціями. Характерними рисами козацьких барокових храмів стали монументальність, монохромність, активне перетворення внутрішнього простору, поєднання асиметричності форм із гармонійністю загальної композиції, численне використання арок та пілястрів. Храми Лівобережжя та Слобожанщини виділяються оригінальністю архітектурних рішень, використанням регіональних особливостей, а також унікальним розташуванням. Аналіз козацької архітектурної спадщини дозволяє виокремити естетичні та духовні основи українського бароко. Адже через архітектуру передавалися не лише художні, а й духовно-ідеологічні цінності козацької держави.*

***Ключові слова:** бароко, Гетьманщина, козацька держава, Лівобережжя, Слобожанщина, світогляд, православна церква, архітектурні пам'ятки, собор.*

Постановка проблеми. Козацька революція середини XVII ст. привела до глибинних змін не лише в українському суспільстві, а в духовній сфері. Паралельно з постанням нової козацької держави формувався новий суспільний менталітет, в основі якого лежала козацька ідея. Водночас на духовний світ людей великий вплив справляв бароковий світогляд, що прийшов в Україну із Заходу. Поєднання західноєвропейських барокових ідей із давньою руською традицією в умовах

повного домінування православної церкви в козацькій державі привело до постання оригінального варіанту українського або козацького бароко. В нових умовах активно розвиваються всі сфери української культури – література, музика, архітектура, мистецтво, набуваючи нових рис та ознак.

Мета даної наукової розвідки полягає в спробі аналізу на прикладі окремих яскравих зразків архітектури Лівобережної та Слобідської України характерних особливостей українського бароко.

Історіографічний огляд. Українське бароко як предмет наукових студій почало активно розглядатись лише в другій половині ХХ ст. Крім наукових праць Д. Чижевського, присвячених аналізу барокової літератури [Чижевський, 1942], науковцями дане питання ґрунтовно не досліджувалось. Більше того, досить часто взагалі заперечувалась наявність барокових рис в українській культурі. Сучасна українська історіографія охоплює значну кількість досліджень, присвячених вивченню особливостей барокової культури в Україні. Серед них можемо відзначити працю А. Макарова, який намагався через аналіз літературних, філософських, музичних, мистецьких творів, архітектурних ансамблів передати особливий бароковий світогляд людей XVII – XVIII ст. [Макаров, 1994]. Аналізу барокової літератури присвячені дослідження Л. Ушкалова, І. Ісіченка, [Ушкалов, 2014; І. Ісіченко, 2011], музичне барокове мистецтво було предметом дослідження Н. Герасимової-Персидської [Герасимова-Персидська, 2012]. Аналіз архітектурних особливостей церков українського бароко теж займає помітне місце в наукових дослідженнях істориків та мистецтвознавців, зокрема, наголосимо на працях В. Вечерського та К. Третяка [Вечерський, 2001, 2005, 2009; К. Третяк, 2001].

Виклад основного матеріалу. В другій половині XVII ст. витворилась нова унікальна система цінностей і світоглядних орієнтирів українського соціуму. В їх основі лежали козацький міф та цілком барокове сприйняття світу, де поєднувались непеєднані уявлення, домінувало прагнення досягнути неосяжне, віра в існування в реальному житті чогось незбагненого, чого не можна пояснити раціонально. Тому епоха бароко – це час стрімкого розвитку наукових знань, насамперед в математиці, механіці, фізиці, розширення просторових уявлень людства та глобалізація тогочасного світу, який включав в себе вже не лише традиційний регіон Європи, а й Новий Світ – Америку, а також Азію та Африку. Але з іншого боку це також час відновлення теоцентричного світогляду, розквіту богослов'я. Для людини бароко світ відкривався як неосяжний і безмежний, в якому поряд співіснували наука і віра, логічне мислення і містика, життя і смерть, пафос боротьби і песимізм поразки. В козацькій Україні, де війна була невід'ємною частиною повсякденного життя, такі світоглядні установки якнайкраще відповідали існуючим реаліям.

Архітектура стає прямим відображенням цього нового світосприйняття. І якщо в Галичині, Волині, Поділлі наслідуються західноєвропейська традиція з характерними для неї пишністю, вчистістю, багатством декоративних елементів, вигнутими лініями, використанням позолоти, ліпнини, численних скульптур, то в Лівобережній та Слобідській Україні бачимо відчутну стриманість, спокійніший орнамент та спрощені форми, адже тут привнесені із Західної Європи ідеї поєдналися з місцевою культурою будівництва.

На теренах козацької держави та Слобожанщини з'являється і набуває значного поширення п'ятиверхий хрещатий тип храму, який отримав назву

козацького собору. На думку А. Макарова, такі храми будувалися ще з часів князя Ярослава Мудрого, будучи на той час великими дерев'яними церквами. В XVII ст. такий тип будівлі було взято за основу вже в кам'яному храмобудуванні. До традиційного давньоруського дерев'яного храму додалися специфічні риси барокового світосприйняття. І з'явився кам'яний собор без чітко вираженого фасаду, однаковий з усіх боків, який не має ні початку, ні кінця. Такий храм став типовим відображенням барокового світогляду. Надзвичайно вдало визначив сутність козацького собору А.Макаров, наголошуючи, що він «повернутий водночас до всіх частин світу, всіх присутніх на площі, ... ніби весь час обертається навколо своєї осі, залишаючись однаковим і незмінним скрізь і завжди, ... обійти його так само неможливо, як пережити вічність чи подолати безкінечність» [Макаров, 1994, с. 190].

Ще цікавішим є внутрішній простір храму, бо бароко в першу чергу завойовує цей простір, розширює його в глибину та висоту, поєднує контрасти, сміливо використовує гру світла і тіні, тяжіє до надвеликих форм. Особливу трансформацію переживає стіна, яка втрачає риси монументальності, вона «розчленовується, подрібнюється, вигинається під різними кутами. Храм ніби прагне розчинитись у просторі, а простір намагається проникнути в нього» [Макаров, 1994, с. 191].

Ще однією характерною рисою українських барокових споруд, що відразу привертає увагу, стала їхня монохромність. Зовнішні стіни храмів зазвичай побілені, зрідка можна побачити використання інших кольорів, таких як синій, блакитний чи бірюзовий [Третяк, 2001, с. 41]. Для прикладу нами проаналізовано кілька яскравих зразків українських барокових церков різних регіонів Лівобережної та Слобідської України.

В галереї українських барокових храмів особливо виділяється Георгіївський собор Видубицького монастиря у Києві, який традиційно вважають одним із найкращих шедеврів барокової архітектури. Споруду було побудовано наприкінці XVII – на початку XVIII ст. на кошти стародубського та ніжинського полковника Михайла Миклашевського. Це традиційний хрестоподібний храм з дев'ятьма частинами і п'ятьма банями. Вишукані пропорції та архітектурна пластика надають пам'ятці неповторної художньої виразності. Характерною особливістю є високі вікна з обрамленням, а також чотири фасадні вікна у формі фігурних хрестів. Усередині бічні приміщення плавно переходять у центральний підкупольний простір через високі арки. Справжнім шедевром українського барокового мистецтва вважався п'ятирусний іконостас, створений у 1724 році. Він розташовувався по всій ширині трьох головних частин храму і піднімався до висоти центрального підбанника.

Зразком кам'яної української архітектури Лівобережжя XVII – XVIII ст. вважається Катерининська церква (Кафедральний собор святої великомучениці Катерини) в Чернігові, що була побудована за кошти братів Якова та Семена Лизогубів, згідно із заповітом їхнього батька чернігівського полковника Юхима Лизогуба. Церква мурована, хрестоподібна, дев'ятидільна і має п'ять куполів. Її композиція має центричний характер і пірамідальну структуру: з найвищим центральним куполом та нижчими куполами над рукавами архітектурного хреста. Стіни цегляні, поштукатурені та побілені, куполи та хрести позолочені.

Катерининська церква в Чернігові є однією з визначних пам'яток українського відродження XVII–XVIII століть, яка суттєво вплинула на розвиток національної церковної архітектури [Вечерський, 2005, с. 64, 66].

Унікальною пам'яткою архітектури є Успенський собор у Новгород-Сіверському на Чернігівщині. Багато дослідників вважають, що він збудований на місці втраченого храму княжої доби. Успенський собор був спроектований у стилі раннього українського бароко, подібним до Катерининської церкви в Чернігові, проте його архітектурні форми більш масивні, а динаміка об'єктів виразніша. Споруда дев'ятидільна, хрещата, гранчасті рамена архітектурного хреста підтримують куполи, розміщені на восьмигранних світлових підбанниках. Собор зведений з цегли на вапняно-піщаному розчині, поштукатурений і побілений. Дахи покриті сталевим листом, що лежить на дерев'яних кроквах і кружалах. В інтер'єрі простір кожної основної частини відкривається у висоту до вершини куполів. На фасадах грані підкреслені пілястрами, а високі видовжені вікна обрамлені наличниками з півколонами та трикутними сандриками. Стіни завершуються виразно профільованим розкріпованим карнизом. Завдяки високим підпружним аркам зі стрілчастими обрисами досягнуто цілісності внутрішнього простору. Центральний підбанник підтримується підпружними арками і трикутними пандативами, тоді як бічні куполи спираються на зрізані зімкнені восьмигранні склепіння [Вечерський, 2005, с. 149].

Також у той час на Лівобережжі були популярними церкви тридільного типу, які мали своєрідну структуру. Вони склалися з трьох частин, кожна з яких увінчувалася банею. Яскравим прикладом такої пам'ятки є Покровський собор у Харкові [Третяк, 2001, с. 41]. Мурований храм було побудовано й освячено в 1689 році. Особливістю собору є те, що він триверхий, двоповерховий, має тридільну структуру, під трапезною розташована крипта, яка сполучала його із дзвіницею. Усі частини собору мають гранчасту форму, нава є восьмигранною, а вівтар і бабинець – шестигранними, тобто п'ятистінними. Церква збудована з цегли на вапняно-піщаному розчині, всередині поштукатурена й побілена, ззовні також побілена тонким шаром штукатурки. Дзвіниця знаходиться перед західним фасадом собору. Це цегляна, чотириярусна споруда з підвалом, увінчана мурованим шатром із цибулястою маківкою. Шатро має вісім слухових вікон, які розташовані у два яруси. Покровський собор, за своєю структурою та просторовою композицією, відтворює українську тридільну та триверху церкву. Він є найстарішою та найхарактернішою тридільною кам'яною пам'яткою Слобожанської архітектурної школи, в якій розкриття внутрішнього простору досягло одного з найвищих рівнів художньої майстерності. Ця споруда підсумовує розвиток архітектурної думки в Україні XVII ст.

Зразком церкви тридільного типу вважається й Георгіївський собор у Данівці на Чернігівщині, що розташований на правому березі р. Остер між Козельцем і Данівкою [Третяк, 2001, с. 40]. Завдяки витонченому силуету собору з трьома куполами, монастирський комплекс виділяється в панорамах річки Остер на значну відстань. Георгіївський монастир – трибанний, хрестовокупольний і триапсидний, а також з підвалом і трьома низькими прямокутними притворами перед входами. Він розташований на найвищій точці пагорба і, що є важливим, належить до рідкісного типу церковних будівель доби Гетьманщини. Адаже його об'ємно-просторова

структура наслідує давні традиції будівництва хрестовокупольних церков на Русі. Як стверджує В. Вечерський, «чотири пілони поділяють внутрішній простір кубічної будівлі на три поздовжні лінії, середня нава в три рази ширша за бічні, а три бані розташовані над середньою навою в ряд уздовж осі захід-схід, як було прийнято в українських традиційних дерев'яних триверхих храмах» [Вечерський, 2005, с. 103]. Храм вражає своєю монументальністю. Його стіни «розділені масивними пілястрами, а в кожному пряслі розташоване одне велике витягнуте вікно з трицентровими перемичками» [Вечерський, 2005, с. 104]. Вікна в храмі обрамлені профільованими наличниками, стіни увінчані карнизом, який підкреслює пілястри. На гладенькій поверхні побілених стін виділяється витончене барокове декоративне ліплення, яке прикрашає портали та підбанники і включає герби, рослинні мотиви, військову арматуру та багато інших елементів. Такий тип церковної будівлі, як Георгіївський собор, є поєднанням двох усталених розпланувально-просторових типів: хрестовокупольного та тридільного тривершого [Вечерський, 2005, с. 104].

До вище зазначеного типу храмів відноситься й Микільська церква у Глухові [Третяк, 2001, с. 40]. У 1693 році для будівництва цієї церкви з Києва була запрошена артіль будівничих під керівництвом архітектора Матвія Єфімова. В час, коли Глухів був гетьманською столицею, Микільська церква стала однією з найвизначніших культових споруд Лівобережжя. У плануванні храму використано традиційний для будівництва козацьких соборів підхід – храм розташований так, що будівля видима та доступна для огляду з усіх сторін. Цим і обумовлюється рівноцінність всіх фасадів, вертикальна побудова композиції, ярусність та скульптурна виразність об'ємів. Основні частини храму згруповані вздовж осі захід-схід, вівтар п'ятистінний, нава восьмигранна, а бабинець та дві дільниці західного притвору у своєму плані прямокутні. Структура споруди відтворює традиційний тип тризрубного храму народної дерев'яної архітектури, де центральний зруб виконаний у вигляді вежі. Микільська церква відзначається витонченими пропорціями та струнким силуетом, проте симетрична урівноваженість дещо порушена через прибудову дзвіниці в західному притворі. Декор храму досить стриманий: «вікна, розташовані у два яруси, оформлені простими наличниками з фігурними розірваними сандриками, а стіни завершуються масивним карнизом зі смугою поребрика» [Вечерський, 2005, с. 354]. Верх церкви увінчується глухими ліхтарями з традиційними для барокової споруди грушовидними маківками. Вся споруда уособлює собою вишуканість та витонченість, але в той же час демонструє монументальність. Микільська церква є найстарішою будівлею у Глухові. Вона є унікальним зразком тридільного храму та одним із найяскравіших архітектурних творів кінця XVII ст.

Церковні споруди другої половини XVII – XVIII ст. вирізняються національним колоритом і асоціюються з піднесенням української державності. Адже більшість церков того часу будувалися на кошти козацької старшини і мали уособлювати собою велич козацької держави та її творців – козацтва. Водночас храми Лівобережжя вказаного періоду стали яскравим вираженням духовного піднесення. Ця доба залишила незабутній слід в історії української архітектури та культури в цілому [Третяк, 2001, с. 41].

Висновки. Період XVII – XVIII століття став важливим етапом у розвитку української культури. Храми цієї доби були основним елементом культурної та

релігійної ідентичності українського народу. Їхня архітектура відображає синтез місцевих традицій, впливів західноєвропейського бароко та елементів козацького стилю, що сприяло створенню унікального архітектурного феномену. Культові споруди цього періоду характеризуються особливою увагою до декоративних елементів, що підкреслює майстерність українських будівничих. Дослідження храмів цієї доби дозволяє глибше зрозуміти процес становлення барокового світогляду та його роль у формуванні національної ідентичності.

Список використаних джерел та літератури

- Вечерський В., 2001. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. Київ, 350.
- Вечерський В., 2005. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. Київ, 586.
- Вечерський В., 2009. Особливості стилю бароко в архітектурі України XVII – XVIII століть, *Українське мистецтвознавство*. Київ, 199-203.
- Герасимова-Персидська Н., 2012. Музыка, время, пространство. Киев, 408.
- Ісіченко І., 2011. Історія української літератури: епоха бароко (XVII – XVIII ст.). Львів, 568.
- Макаров А., 1994. Світло українського бароко. Київ, 288.
- Третяк К., 2001. Українське бароко як вираз національної ідеї в архітектурі. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Київ, 40-43.
- Ушкалов Л., 2014. Література і філософія: доба українського бароко. Харків, 416.
- Чижевський Д., 1942. Історія української літератури. Книжка друга. Прага, 146.

References

- Chyzhevskiy D., 1942. *Istoriia ukrainskoi literatury. Knyzhka druha* [History of Ukrainian literature. Book two]. Praha, 146. [in Chekhiiia].
- Herasymova-Persydska N., 2012. *Muzika, vremena, prostranstvo* [Music, time, space]. Kyiv, 408. [in Ukrainian].
- Isichenko I., 2011. *Istoriia ukrainskoi literatury: epokha baroko (XVII – XVIII st.)* [History of Ukrainian literature: the Baroque era (XVII-XVIII centuries)]. Lviv, 568. [in Ukrainian].
- Makarov A., 1994. *Svitlo ukrainskoho baroko* [The light of the Ukrainian Baroque]. Kyiv, 288. [in Ukrainian].
- Tretiak K., 2001. *Ukrainske baroko yak vyraz natsionalnoi idei v arkhitekturi* [Ukrainian Baroque as an expression of the national idea in architecture], *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, 40-43. [in Ukrainian].
- Ushkalov L., 2014. *Literatura i filosofii: doba ukrainskoho baroko* [Literature and philosophy: the age of Ukrainian baroque]. Kharkiv, 416. [in Ukrainian].
- Vecherskyi V., 2001. *Arkhitekturna y mistobudivna spadshchyna doby Hetmanshchyny: Formuvannia, doslidzhennia, okhorona* [Architectural and town-planning heritage of the Hetman period: Formation, research, protection]. Kyiv, 350. [in Ukrainian].
- Vecherskyi V., 2005. *Pamiatky arkhitektury y mistobuduvannia Livoberezhnoi Ukrainy: Vyiavlennia, doslidzhennia, fiksatsiia* [Monuments of architecture and urban planning of the Left Bank of Ukraine: Identification, research, fixation]. Kyiv, 586. [in Ukrainian].
- Vecherskyi V., 2009. *Osoblyvosti styliu baroko v arkhitekturi Ukrainy XVII – XVIII stolit* [Peculiarities of the Baroque style in Ukrainian architecture of the 17th - 18th centuries], *Ukrainske mystetstvoznnavstvo*. Kyiv, 199-203. [in Ukrainian].

IDEAS OF UKRAINIAN BAROQUE IN CHURCH ARCHITECTURE OF SLOBOZHANSKYNA AND LEFT-BANK UKRAINE

Svitlana Vizer

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor, Head of the Department of History and Ethnology of Ukraine,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Svitlana Pokhyl
Student,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *This research examines the process of shaping the features of Ukrainian Baroque as a unique cultural phenomenon of the 17th and 18th centuries. The study emphasizes that Ukrainian Baroque resulted from the synthesis of Western European Baroque ideas with the ancient Rus' cultural tradition. Key factors in the establishment of Ukrainian Baroque were the formation of the Cossack state and the rise of a new privileged class – the Cossacks – and the transformation of the Orthodox Church into the dominant spiritual force in society. The spread of Baroque ideas led to the formation of a new societal mentality, grounded in both the Cossack myth and Baroque worldview principles. The architecture of Left-Bank Ukraine and Slobozhanshchina directly reflects this new worldview. This primarily concerns stone church construction. Special attention is given to the new type of church – the Cossack cathedral, which emerged through a combination of ancient Rus' wooden church-building traditions and Baroque ideas. Newly built churches became not only centers of spiritual life but also represented the synthesis of Ukrainian national identity with universal Baroque trends. Characteristic features of Cossack Baroque churches included monumentality, monochromaticity, active transformation of interior space, the combination of asymmetry in forms with harmonic overall composition, and the frequent use of arches and pilasters. The churches of Left-Bank Ukraine and Slobozhanshchina stand out for their originality in architectural solutions, the use of regional characteristics, and their unique positioning. Analyzing the Cossack architectural heritage allows to identify the aesthetic and spiritual foundations of Ukrainian Baroque, as architecture conveyed not only artistic but also spiritual and ideological values of the Cossack state.*

Key words: *Baroque, Hetmanate, Cossack state, Left-Bank Ukraine, Slobozhanshchina, worldview, Orthodox Church, architectural monuments, cathedral.*